

İSLAM DÜNYASINDA ELMİN QƏRB TƏDQIQATLARINDA GÜNDƏMƏ GƏLMƏSİ

RÖYA MİRZƏBƏYOVA

AMEA Z.M.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
doktorantıE-mail: royamirzabayova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1614-5103

Giriş

Bugünkü elmi səviyyə hər hansı bir əraziyə aid olmayıb, daha çox elmi paradigmlər yaradan insanlığın ortaq mirasıdır. Elmin tarixini öyrənmək ilk növbədə, insan inkişafını öyrənməkdir. Elm adamı öz sahəsinin və ya ümumən elmin genezisini və inkişafını anlamağa cəhd etməzsə, o öz vəzifəsini icra etməmiş sayılır. Müasir elmi paradigmdə elmi biliyin tarixi inkişafının qədim yunanlardan, nisbətən isə qədim Misirdən başladığı vurğulanmış və digər sivilizasiyaların, xüsusən də İslam sivilizasiyasının elmi biliyə verdiyi töhfələr nəzərə alınmamışdır. Lakin bir sıra elm tarixçiləri bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığını sübut etmiş və yeni bir sahənin başlanğıcını qoymuşlar.

Orta əsrlərdə İslam sivilizasiyası bəşər elminin sərhədlərini genişləndirməklə, İslam dünyasında elmi bütün dünyada, xüsusən də Qərbdə tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməyə layiq bir fenomenə çevirmişdir. Qərbdə İslam tədqiqatlarının akademik aləmdə təqdimatından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilisdilli qaynaqlarda İslam tədqiqatlarının tarixi çoxdan mövcuddur. Bu uzun tarixi mərhələ islama dair tədqiqatları məqsəd və məzmununa görə üç yerə bölür: teoloji mərhələ, siyasi mərhələ və elmi mərhələ. Teoloji mərhələdə aparılan tədqiqatlar VIII əsrdən başlamış, burada əsas tədqiqat obyekti İslam dini, Quran, Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) həyatı olmuşdur. Siyasi mərhələ XII əsrdən başlamışdır, burada məqsəd daha çox Quranı və digər müsəlman mətnlərini tərcümə edərək İslam sivilizasiyasına qarşı çıxmaq idi. İslam tədqiqatlarının elmi mərhələsi isə kütləvi şəkildə XIX əsrdən başlanmışdır. İslam elminin Avropada tədqiq olunması tarixini də dörd mərhələyə bölmək məqsədəuyğun olardı:

- Missionerlik fəaliyyətinin gündəmə gəlməsi
- Səlib yürüşlərinin başlanması
- Müsəlman Şərqi öyrənən mərkəzlərin yaranması
- Şərqşünaslıq elminin yaranması

Bu mərhələlərdən Missionerlik fəaliyyətinin gündəmə gəlməsi və Səlib yürüşləri bu məsələnin tarixi və ideoloji istiqamətləri idi. Müsəlman Şərqi öyrənən mərkəzlərin yaranması və şərqşünaslıq elminin ayrıca bir sahə kimi inkişafı isə problemin elmi istiqamətləri idi.

Missionerlik fəaliyyətinin Şərq tədqiqatlarında rolu

Birinci mərhələdə missionerlər İslam mətnlərini öyrənir və İslam haqqında bilikləri xristianlar üçün əlçatan etmək üçün lingvistik bacarıqlarını inkişaf etdirirdilər. Müsəlman cəmiyyətləri kontekstində ilk dəfə İslamı mədəni realıq kimi öyrənən və bununla da Qərb müsəlman mədəniyyəti haqqında ilkin təsəvvürləri verən missionerlər olmuşdur. Britaniyalı şərqşünas Devid Kerr missionerlik fəaliyyətini də 2 hissəyə ayırırdı:

1) Şərq-xristian missionerliyi

2) Qərb-xristian missionerliyi

Şərq-xristian missionerliyi. İslam sivilizasiyasında elmin Qərb tarixşünaslığında tədqiqinin başlanğıcı bəzi xristianların və müsəlmanların ilk dəfə qovuşduğu məkana - eramızın 7-ci əsridə Fələstinə gedib çıxır. 638-ci ildə Qüdsün Rəşidi xilafəti tərəfindən işğal olunması İslam mədəniyyətini Qərb torpaqları üçün əlçatan etdi. İlk dəfə, Mar Saba monastırında Fələstin-xristian ilahiyyatının dili olaraq ərəb dilinin yunan dili ilə əvəz edilməsi bu tədqiqatların başlanğıc tarixi kimi götürülə bilər. [7, s.4] Mar Saba monastırı o zaman çoxdilli rahiblər icması idi, burada yunan, suriya, ərəb dillərini bilən rahiblər çalışırdı. Beləliklə, IX əsrin ortalarında apologetika, yəni rəşadət düşüncəsinə uyğun olaraq dini əhklamların əsaslandırılması öz yerini daha sistemli ərəb-xristian teologiyasına verdi. [3, s.95-96]

Qərb xristian missionerliyi. Qərb tarixşünaslığına baxsaq, İslam dünyasında elmin öyrənilməsinə ən erkən xristian marağını yenə də monastirlərdə görürük. Fransadan olan Kluniak rahibləri Əndəlusə missioner kimi gedən ilk Latın Xristi-

anları idi. XI əsrə qədər Kluni Monastırında artıq İslam ədəbiyyatı kitabxanası var idi və on ikinci Abbot Möhtərəm Peter (1094-1156) Toledoda bir qrup Kluniak alim-rahibini işə götürmüş və onlara İslam dini mətnlərini, o cümlədən Quranın ərəb dilindən latın dilinə tərcüməsini tapşırırmışdır. Toledo kolleksiyası orta əsr xristian dünyasında İslam haqqında mətn biliklərinin əsas mənbəyini təşkil edirdi [7, s.7].

Səlib yürüşlərinin İslam elmi tədqiqatlarında rolu

İkinci mərhələyə isə İslam dünyasında elmin tədqiqatını Qərb elmi ədəbiyyatına gətirən digər mühüm hadisə kimi səlib yürüşlərini aid etmək olar. Səlib yürüşləri Roma İmperiyası və Orta əsrlər dövründə Qərbi Avropa xalqı - frankları üstün bir mədəniyyət olan İslam mədəniyyəti ilə tanış etdi. İspaniya və Siciliyadakı müsəlmanlarla təmas qədim dünya elmi irsinin ərəbcəyə ötürülməsindən sonra Avropada davam etdirilməsinə imkan yaratdı.

Fransız islamşünas alim Maksim Rodinsonun "İslama Avropa baxışları" ilə bağlı araşdırmasında dediyi kimi, "Müsəlman dünyasının Qərb imici XI əsrdə daha kəskin şəkildə diqqət mərkəzində olmuşdur". Qərbi Avropanın siyasi cəhətdən parçalanmış olmasına baxmayaraq, papalığın öz mənəvi və hətta müəyyən dərəcədə siyasi üstünlüyünü təsdiqləməyə müvəffəq olduğu bir dövr idi. IX və X əsrlər Qərbi və Mərkəzi Avropaya dəfələrlə basqın etmiş bütpərəst xalqların xristianlığı qəbul etməsi, siyasi və mədəni cəhətdən integrasiyası kimi xarakterizə olunurdu. İspaniyada şimaldakı kiçik xristian dövlətlərinin kralları, İspaniyanın xristianlıq üçün tədricən "yenidən fəth edilməsi" olan Rekonkistanı başlatmaq üçün müsəlmanların idarə etdiyi İspaniyanın çoxsaylı knyazlıqlara parçalanmasından istifadə etdilər. Bizanslılar 1071-ci ildə Qərbi Asiyada öz imperiyalarını quran müsəlman Səlcuq türkləri tərəfindən fəlakətli məğlubiyyətə uğradılar və demək olar ki, bütün Anadolunu itirdilər. Müsəlmanlar indi Konstantinopolu ələ keçirməyə, bəlkə də cənub-şərqi Avropaya doğru irəliləməyə hazır görünürdülər. Bu hadisələr Bizans imperatorunun kömək üçün Qərb xristianlarına müraciət etməsinə səbəb oldu. Papa II Urban 1095-ci ildə hər yerdə xristianları birləşməyə, səfərbər etməyə və "Allahın düşmənlərinə" hücum etməyə çağırırdı. Beləcə, səlib yürüşləri başladı [9, s.28].

1101-ci ildə kiçik Xaç yürüşündən sonra Şərqdə yaranan üç Səlib dövlətindən (Yerusəlim krallığı, Antakya iyerarxiyası və Edessa əyaləti) 1144-cü ildə Edessanın, 1187-ci ildə Yerusəlimin ələ keçirilməsindən sonra "Sarasenlər"lə* (səlibçilərə qarşı olan mavrlar və ərəblər) mübarizə aparmaq üçün İslam dini və İslam torpaqları haqqında dəqiq bilik əldə etmək ideyası yarandı.

Avropa alimləri bu dövrdə özlərinin nisbətən yoxsul mədəniyyətlərinin faydalana biləcəyi böyük intellektual zənginliklərə malik olan müsəlman dünyasını dərk etməyə başladılar. Müsəlman İspaniyasında və 1085-ci ildən xristianların əlində böyük bir təhsil mərkəzi olan Toledoda, eləcə də İspaniyanın başqa yerlərində xristian alimləri ispan müsəlmanları, xristianları və yəhudilərinin köməyi ilə tibb, astronomiya, riyaziyyat ilə əlaqəli mətnləri və ispan məscidlərində və fəlsəfə saraylarında tapdıqları çoxlu ərəb dilli yazıları tərcümə etməyə, öyrənməyə və yaymağa başladılar. Bu, hər şeydən əvvəl, o dövrdə Avropa üçün bilik xəzinəsi idi. Məhz bu yolla Qərbi avropalılar ilk dəfə Qərbdə itmiş, lakin ərəb tərcümələrində qorunub saxlanılan yunan antik dövrünün bir çox əsərlərinə çıxış əldə etmişlər. Bu mətnləri tədqiq etmək Qərbi Avropanın intellektual həyatının bir çox arenalarına dərin təsir göstərmişdir. Tibb, riyaziyyat, astronomiya və digər elmlərə dair tərcümə olunmuş ərəb yazıları əsrlər boyu orta əsrlər Avropasında dərslik kimi istifadə olunurdu [9, s.31]. Avropada ilk şərqşünaslıq məktəbi 1250-ci ildə Toledoda Vaizlərin sifarişi ilə yaradılmışdır. Bu məktəb yəhudilər və müsəlmanlar arasında missionerlik etmək məqsədilə yaradılmışdır və burada ərəb və ibrani dilləri keçilirdi. Bu məktəbin ən dahi alimi, Akvinalı Tomasın müasiri ispan şərqşünas Raymund Martin idi. O, İslam dünyasında Əl-Fərabî, Ər-Razidən tutmuş İbn Sinaya qədər elm və fəlsəfə üzrə tədqiqatlar aparırdı [1, s.272].

XIII əsrin sonunda səlib yürüşləri dövrü mahiyyətə başa çatdı. Qərbi Avropa xristianları arasında Müqəddəs Torpaqları geri qaytarmaq üçün gələcək ittifaqlara az maraq və ya enerji var idi. İspaniyada isə Rekonkista yalnız uzaq cənubdakı Qranada müsəlmanların hakimiyyəti altında qalana qədər davam etdi. Buna baxmayaraq, bir çox müsəlman Kastiliya və Araqon xristian krallıqlarında yaşamağa davam etdi.

Müsəlman Şərqini öyrənən elmi mərkəzlərin yaradılması

İslam dünyasında elmi ingilisdilli elmi ədəbiyyata gətirən digər səbəblərdən biri də Müsəlman şərqini öyrənən mərkəzlərin yaradılması və bu mərkəzlərə ərəb, fars, türk dilində olan əlyazmaların gətirilməsi idi. Qərbi Avropada İslam və onun tarixinin ilk sistemli tədqiqi XVI əsrin sonlarına gedib çıxır. Bu mərhələnin mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələri isə 1602-ci ildə Bodleyn kitabxanasının yaradılması, 1613-cü ildə Hollandiyanın Leiden Universitetində ərəb dili kafedrasının yaradılması və məşhur alim Tomas Erpeniusun onun ilk rəhbəri olması, 1632-ci ildə Kembridcə, 1634-cü ildə isə Oksfordda ərəb dili kafedraların yaradılması idi. Bu vaxtdan ərəb dilinin ciddi və davamlı öyrənilməsinə başlanıldı.

İslam torpaqlarının qədim zamanlardan Hindistana və Uzaq Şərqə gedən yolda Avropa ticarəti üçün əsas məntəqələrdən olması da müsəlman elmi və mədəniyyətinin öyrənilməsinə təşviq edən əsas hadisələrdən idi. Düzdür ki, bu marşrut XIII əsrdən etibarən öz əhəmiyyətini xeyli itirmişdi, çünki monqollarla əlaqələr qurmaq üçün Rusiya və Orta Asiya vasitəsilə alternativ yol açılmışdı. Lakin bir sıra Avropa hökumətləri İslam dünyası ilə yeni və tamamilə fərqli münasibətlərə girmək məcburiyyətində qaldılar. I Səlimin (1512-20) dövründə Osmanlılar Yaxın Şərqin yeni gücü kimi ayağa qalxdı və onun varisi Süleymanın dövründə Balkanlar üçün əsas təhlükə oldu. 1529-cu ildə türklər ilk dəfə Vyana ilə qarşı-qarşıya gəldilər. Həmin il V Karl İsfahanda Səfəvi şahını Osmanlılara qarşı müttəfiq kimi qazanacağı ümidi ilə İrana diplomatik nümayəndəlik göndərdi. Onun rəqibi Fransa kralı I Fransuanın türklərlə danışıqları daha uğurlu oldu. Onların görüşü həm siyasi, həm də digər sahələrdə öz bəhrəsini verdi. [5, s.8] Məhz bu hadisələrdən sonra Parisdə, Fransa kollejinə 1539-cu ildə Quillam Postel üçün Ərəb kafedrası yaradıldı. Bundan sonra, Postel klassik ərəb dilinin ilk qrammatikasını hazırladı və ideallaşdırılmış təsvir şəklində nəşr etdi. [2, s.60-61]

Bundan əlavə, Heidelberg kitabxanasına çatan Postel əlyazmaları Almaniya və Hollandiyaya çataraq İslamşünaslığı zənginləşdirdi. Hollandiyalı şərqşünas Tomas Erpenius Əbül-Fidanın coğrafiyaya dair əsərini və Mirxand Xavəndşahın fars salnaməsini öyrənmişdi. O, Ət-Təbərinin əsərinin türk dilində olan əlyazmasına sahib idi və onunla erkən

İslam tarixinin əsas mənbəyinə çıxış əldə etdi. Erpeniusun Leydendəki Ərəb dili kafedrasında varisi və şagirdi Yakobus Qoliusun (1596-1667) ərəb-latın dilləri üzrə lüğəti (1653) təxminən 200 il ərəbşünaslıq üçün standart əsər olaraq qaldı. Üstəlik, o, şərqdən qiymətli əlyazmaları Leydenə qayıtardı. Təxminən 1609-cu ildə Qoliusun şagirdi, Konstantinopoldakı Səfirliyi təmsil edən almaniyalı şərqşünas Levinus Varner Leydendəki kitabxanaya minə yaxın əlyazma mirası verdi və bundan sonra Leyden Avropa ərəbşünaslığının Məkkəsinə çevrildi. [5, s.8]

Reformasıya diqqəti Bibliyanın mətninə və onun şərq versiyalarına yönəltdi, insanlar yəhudi dilində Tövrətin qohum semit köklərinin izahı üçün ərəb dilçilik tədqiqatlarının dəyərini qiymətləndirməyə başlamışdılar. Onların arasında Kembridcə ərəb dilinin öyrənilməsinə İngiltərəyə gətirən ilk müasir ərəbşünas Uilyam Bedvel (1563-1632), Kembridcədən Bedvellə yazışan Abraham Vilok (1593-1654), Oksfordda ilk ərəb kafedrasının vəzifəli şəxsi, ilahiyyatçı, İslam tarixini müfəssəl şəkildə yazan Edvard Pokok (1604-91) da var idi. Onların əsərləri sayəsində Ərəbistanın İslamdan əvvəlki tarixi və İslamın doqmatik teologiyası daha yaxşı tanındı. [6, s.445]

İslam dünyasındakı əlyazmaların Avropaya gətirilməsi və tədqiq olunması o dövrün ən mühüm tələblərindən biri idi. O dövrdə Avropa kitabxanaları ərəb, fars, türk əlyazmalarını öz kitabxanalarına gətirmək üçün böyük təşəbbüs göstərirdilər. Çünki bildirdilər ki, müxtəlif elmlərə aid olan bu əlyazmalar gələcəkdə Avropa elminin intibahına və çiçəklənməsinə səbəb olacaqdı. Belə əlyazmaların Avropa kitabxanalarına gətirilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən biri də ingilis diplomat və alim Tomas Bodley idi. 1602-ci ildə Tomas Bodley tərəfindən Bodleyn kitabxanası yaradılmışdır. Tomas Bodleyin məktublarından görünürdü ki, o bura ərəb, türk və fars dillərində əlyazmaların gətirilməsinə çox çalışırdı, hətta buradakı kitabxanaçı Tomas Ceymsə kitabxanada türkcə bir dənə də əlyazma olmadığına görə təəssüfləndiyini bildirmişdi.

1659-cu ildə ingilis saray xadimi və London Kral Cəmiyyətinin yaradıcılarından biri Ser Kenelm Diqbinin vəsiyyətinə əsasən kitabxanaya ərəb, fars və türk dillərində 150-yə yaxın əlyazma verilmişdir. 1692-ci ildə Bodleyn Kitabxanası Edvard Pokoka məxsus ərəb və türk, həmçinin ivrit və fars dillərində 400-ə yaxın cildədən ibarət Şərq əlyazmaları kollek-

siyasını əldə etmişdir. Kitabxanaya Thomas Hayd və Robert Hantinqon tərəfindən 600-dən çox əlyazma gətirilmişdir. 1720-ci ilə qədər burada artıq 1500-dən çox ərəb, fars və türk əlyazmaları var idi. [12, s.45]

Beləliklə, ingilis tarixçisi və şərq ölkələri üzrə tədqiqatçı Peter Malcolm Holt XVII əsrdə Oksforda gələn şərq əlyazmalarının mühüm sütunları kimi üç əsas kolleksiyasını göstərirdi. Bunlar İngiltərə kilsəsinin keşişi və Okford Universitetinin kansleri Uilyam Laudun yüzrlərlə ərəb əlyazmaları olan böyük fond kolleksiyası, Pokokun şəxsi kolleksiyası, ərəb əlyazmalarının üçüncü mühüm mənbəyi Robert Hantinqtonun təqdim etdiyi əlyazmalar idi [6, s.450].

Şərqşünaslığın ayrıca bir elm sahəsi kimi inkişafı və İslam dünyasında elm üzrə tədqiqatlar

XVIII əsr bəşəriyyət tarixinə intellektual fikrin sürətli inkişafı və dünyanın elmi mənzərəsinin dəyişməsi dövrü kimi daxil olmuşdur, bu da Avropa ilə dünyanın digər hissələri, xüsusən də müsəlman şərq ölkələri ilə mədəni, ticarət və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə Avropada İslam və Şərqşünaslıq elminin aparıcı mərkəzi Böyük Britaniya idi. Buna ölkənin uğurlu iqtisadi inkişafı, müsəlman torpaqlarında ticarətin mövcudluğu, eləcə də bu ərazilərdə müstəmləkə ekspansiyasının başlaması və orada missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyi kömək etdi [12, s.45].

“Şərqşünaslıq” sözü həm coğrafi ərazinin təsviri, həm də sivilizasiyaların müqayisəsi baxımından bir çox mənalarda işlənmişdir. İngilis antikaçı və biblioqraf Antoni Vud 1691-ci ildə Samuel Klarkı “bəzi şərq dillərini bilən biri” mənasında “şərqşünas” kimi təqdim etdi. Lakin 1822-ci ildə Asiya Cəmiyyəti təşkilatını quran Silvester de Sasi (1758-1838) şərqşünaslığın banisi hesab olunur. [10, s.920] O, eyni zamanda Parisdə yaradılan “Yaşayan şərq dilləri məktəbi”ndə professor idi və onun rəhbərliyi altında həm dünyəvi, həm də elmi zəmində fəaliyyət göstərən bir şərqşünaslıq cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi.

Gerhard Endress (1983) “orientalist” (şərqşünas) sözünün ilk dəfə 1779-cu ildə İngiltərədə Edvard Pokok haqqında yazdığı məqalədə ortaya çıxdığını təklif edir. Liza Louya (1991) görə, bu termin fransızca 1799-cu ildə Parisdə nəşr olunan Fransız ədəbi dövrü nəşri “Ensiklopedik jurnal”da “orientaliste” kimi istifadə edilmişdir. Daha sonra bu söz 1824-cü ildə Asiya Cəmiyyətində nəşr olunan Lüi Lanqle üçün nekroloqda yer aldı. 1838-ci ildə “şərqşünas-

lıq” Fransız dilinin rəsmi lüğətində məqalə adına çevrildi. [11, s.300] Şərqşünaslıq özünün həqiqi yüksəlişini və populyarlığını Eduard Səidin 1978-ci ildə nəşr olunan “Şərqşünaslıq” əsərindən sonra qazanmışdır. Bu ildən sonra metodoloji cəhətdən çox işlənmiş, akademik bir intizam yaranmış və tarix elminə yeni perspektiv gəlmişdir [10, s.921].

Avropa şərqşünaslığının tədqiqat mərkəzlərində ilk hərtərəfli tədqiqatların nəşri XIX əsrin birinci rübünə təsadüf edir. Buna əsas təkan elmi cəmiyyətlərin yaradılması oldu. 1784-cü ildə Benqaliyada Böyük Britaniya Kral Asiya Cəmiyyəti, 1822-ci ildə Fransada Paris Asiya Cəmiyyəti, 1823-cü ildə isə Londonda Kral Asiya Cəmiyyəti yaradılmışdır. 1833-cü ildə Oksfordda Sanskrit şöbəsi və “Şərq tədqiqatları Tərcümə Agentliyi” yaradıldı və xüsusən 1829-1834-cü illər arasında hind dilində 50-dən çox tərcümə əsəri nəşr olundu. [10, s.929] 1842-ci ildə isə Amerika Şərq Cəmiyyəti, 1845-ci ildə Alman Şərqşünaslıq Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyətlərin tədqiqatlarında İslam dünyasında elm əsas mövzularından biri olmuşdur. Şərqşünaslıq elminin Avropada institutlaşdırılması isə 1873-cü ildə keçirilən birinci Beynəlxalq Şərqşünaslar Konqresi ilə başladı. 1873-1921-ci illər arasında 16 böyük şərqşünas qurultayı keçirildi.

Orta əsrlərdə İslam dünyasında elm və mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı XIX əsrdə aparılan Qərb tədqiqatları bu gün də mühüm intellektual dəyərə malikdir. Bu araşdırmalardan bir qisminin məqsədi Avropa güclərinin müstəmləkələşdirdiyi Şərq cəmiyyətlərini başa düşmək və onları öz strukturlarına uyğun bir idarəetmə üsulu ilə mənimsəmək idisə, digər bir qismi də Orta əsrlərdə İslam dünyasının elm və mədəniyyətin inkişaf tarixini tədqiq etmək, bu dövrdə müsəlman alimlərin elmə verdiyi töhfələri Qərb elmi ədəbiyyatında işıqlandırmaq və Qərb oxucularını da bu elm və mədəniyyətlə tanış etmək, Şərq dillərinə və ədəbiyyatına layiq olduqları nüfuzu vermək məqsədi güdürdü.

İslam dünyasında elmin tədqiqi şərqşünaslar və elm tarixçiləri tərəfindən Prinston Universitetində “Yaxın şərq tədqiqatları” şöbəsində, Harvard Universitetində Yaxın Şərq Mərkəzində, London Universitetində Şərqşünaslıq Məktəbi, Pensilvaniya Universitetində, Yale Universitetində, Miçiqan Universitetində, Vaşinqtondakı Yaxın Şərq İnstitutunda, Çikaqo Universitetinin Şərq İnstitutunda aparılırdı [8, s.58].

Nəticə

Qeyd olunduğu kimi, İslam elminin Avropada tədqiq olunması tarixində mühüm mərhələlər kimi missionerlik fəaliyyətinin gündəmə gəlməsi və İslam tədqiqatlarının missionerlər tərəfindən aparılması, səlib yürüşlərindən sonra İslam dünyasında elmin tədqiqi, müsəlman şərqini öyrənən mərkəzlərin yaradılması ilə burada tədqiqatların aparılması və şərqşünaslıq elminin ayrıca müstəqil bir sahə kimi yaranması ilə İslam dünyasında elmi öyrənən tədqiqatçılar nəslinin formalaşmasını göstərmək olar.

Osmanlı İmperiyası ilə ingilislər arasında olan ticarət əlaqələri İslam dünyasında elmi tədqiqatların öyrənilməsində mühüm mərhələ oldu. Konstantinopol polda ingilis tacirləri üçün zavodlar yaradıldı. Tacirlər əlyazmaların əldə olunmasında əsas vasitəçilər idilər. 1624-cü ildə İrlandiyalı keşiş Robert Uşer Aleppoda olan tacir Tomas Daviesə məktubunda yazmışdı ki, gələndə oradan əlyazmalar gətirsin. Davies əlyazma biznesinin çox vaxt tələb etdiyini, bu ölkələrdə səyahət etməyin çətin olduğunu deyirdi. [6, s.448] Amma şərqdən əlyazmaların Qərbə daşınma prosesi tədricən başlandı.

İslam elm tarixinin sistemli tədqiqi Edvard Kennedinin 1950-ci illərdə Kopernikin İslam sələflərinə olan borcunu kəşf etməsi, habelə Hartner və başqaları tərəfindən aparılan sonrakı araşdırmalar, İslam elminin guya "tənəzzülü" dövründə müsəlman alimlərin kəşfləri ilə əlaqəli yeni materiallarla başladı. Çox güman ki, İtaliyada Qərb İntibahına töhfə vermiş Bizans mühacir alimləri İslam elminin əsas ideyalarını, o cümlədən Kopernik astronomiyasının qismən əsaslandığı İbn əl-Şatirin astronomiya sahəsindəki işi haqqında bilikləri gətirmişlər. [4, s.74]

İslamın qızıl çağında elmin ümumi tarixinə dair tədqiqat əsərləri yazan şərqşünaslar və elm tarixçilərinə Elias Con Vilkinson Gibb, Corc Sarton, Corc Saliba, Filip Hitti, Uilyam Montqomeri Uatt, Franz Rozental, Seyyid Hossein Nasr, Əbdülhəmid İbrahim Sabranı göstərmək olar. İslam dünyasında ayrı-ayrı elm sahələrini tədqiq edən alimlər də var idi. Onların bəzilərinin adı yuxarıda çəkilib. Ümumiləşdirsək, İslam dünyasında kimyanı tədqiq edənlərə Erik Holmyard, Con Eberli, Jozef Nidham, Henri Stapleton, Uilyam Nyumen, fizikanı tədqiq edənlərə Devid Lindberq, Mark Smit, Abdulhamid Sabra, Rəşdi Rəşed, riyaziyyat sahəsində L.J.Berqqren, Riçard Lorç, Corc Molland, Karl Boyer, Cerald

Tumer, astronomiya sahəsində Corc Saliba, Edvard Kennedi, Fransis Karmodi, Marion Dolan, Noel Sverdlou, tibb sahəsində Donald Kampbell, Melville Hilton-Simpson, Peter Pormann, Sayril Elqud, coğrafiya sahəsində Ralf Brauer, Devid Kinqi və s. göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arnold, T. & Guillaume, A. "The Legacy of Islam". Oxford University Press. First edition, 1931.
2. Bulut, Y. "Oryantalizmin kısa tarihi". İstanbul: Küre yayınları, 2006.
3. Casiday, A. "The Orthodox Christian World". New York and London: Taylor & Francis, 2012.
4. Classen, A. "Handbook of Medieval Studies Terms - Methods – Trends". Berlin: Walter de Gruyter, 2010.
5. Endress, G. "Islam: An historical introduction". Second Edition. Edinburgh University Press, 2002.
6. Holt, P. "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 19, No. 3 (1957), pp. 444-455.
7. Kerr, D. "Christian Mission and Islamic Studies: Beyond Antithesis". Yale Divinity Library Occasional Publications, No. 13 (1999).
8. Lichtenstadter, I. "Islamic Research in the West". Pakistan Horizon, Vol. 62, No. 1, Visiting the Past (January 2009), pp. 51-58.
9. Lockman, Z. "Contending Visions of The Middle East: The History And Politics of Orientalism", Second Edition. New York: Cambridge University Press, 2010.
10. Tombul, I. Sarı, G. "Handbook of Research on Contemporary Approaches to Orientalism in Media and Beyond (2 Volumes)", IGI Global Publisher of Timely Knowledge, 2021.
11. Yazar, I. "The Influence of Orientalism in the 18th and 19th Century Opera Librettos". International Journal of Human Sciences, Volume: 19 Issue: 2 Year: 2022, pp.300-310.
12. Анастасия, М. "Восток Учёных: Английское Исламоведение в Эпоху Просвещения". Известия Вузов. Северо-Кавказский Регион. Общественные Науки. 2015. № 1, s.44-50.

XÜLASƏ

Müasir elmin köklərinin tədqiqi problemi həmişə müzakirə edilmiş məsələlərdən biridir. Elmin köklərini Yunan, Roma, İslam, Hindistan və Çin sivilizasiyalarında axtaranlar mövcuddur. Çox zaman müasir elm Qərb elmi adı altında təqdim edilir. İslam dünyasında elm tarixinin Qərb tərəfindən tədqiqi və təhlilinin başlanğıc tarixi XIX əsr hesab olunsada, bu tarixi formalaşdıran mühüm mərhələlər olmuşdur. Tədqiqatda müsəlman şərqində elmi biliklərin Qərb tərəfindən öyrənilməsinə səbəb olmuş mühüm tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Bu hadisələr nəticəsində Avropa tarixşünaslığında İslami tədqiqatlar başlanılmışdır. Məqalədə sistematik metoddan istifadə edilərək Qərbin İslam dünyasında elmi araşdırması haqqında ilkin məlumatlar toplanmış və tarixi ekskurs və fenomenoloji yanaşma metodu vasitəsilə şərqşünas və tarixşünas alimlərin orta əsrlər İslam dünyasında elm tarixinin tədqiqində rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *İslam, elm tarixi, şərqşünaslıq, Qərb, tarixşünaslıq.*

EMERGENCE OF ISLAMIC SCIENCE IN WESTERN LITERATURE SUMMARY

The study of the seeds of modern science is always one of the issues discussed. The roots of science are available in Greek, Rome, Islam, India and Chinese civilizations. Modern science is often presented under the name of the Western scientific. The 19th century is considered as the starting date of the study and analysis of the Medieval Islamic science in the West. Till this period, there have been important stages. The study reflects important historical events that have caused the learning of scientific knowledge in the Muslim East by the West. As a result of these events, Islamic studies have begun in western historiography.

The article collects preliminary data on the Islamic world in Western scientific research using a systematic method and examines the role of orientalists and historians in the study of the history of science in the medieval Islamic world through the method of historical excursion and phenomenological approach.

Keywords: *Islam, history of science, oriental studies, West, historiography.*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ НАУКИ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ В ЗАПАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ РЕЗЮМЕ

Проблема изучения истоков современной науки всегда была одной из самых обсуждаемых тем. Есть те, кто ищет корни науки в греческой, римской, исламской, индийской и китайской цивилизациях. Современную науку в основном представляют под названием западной науки. Хотя начало исследования и анализа истории науки в исламском мире западными учеными восходит к XIX веку, были важные этапы, сформировавшие эту историческую концепцию. В исследовании отражены важные исторические события, ставшие причиной изучения научных знаний мусульманского Востока Западом. В результате этих событий в европейской историографии были начаты исламские исследования. В статье используется систематический метод сбора предварительных данных о западных научных исследованиях в исламском мире, а роль востоковедов и историков в изучении истории науки в средневековом исламском мире рассматривается с использованием метода исторического экскурса и феноменологического подхода.

Ключевые слова: *ислам, история науки, востоковедение, Запад, историография.*